

Manihaizm ve Budizm'in Teması: Uygur Tarihi ve Edebî Geleneğinin Önemi*

Yukiyo KASAI

Çeviren: Celalettin Bulut BOSTAN**

Özet Bu çeviri makale Yukiyo Kasai'nin *Manichaeism and Buddhism in Contact: The Significance of the Uyghur History and Its Literary Tradition* başlıklı makalesinin Türkiye Türkçesine çevirisidir. Kasai, çalışmasında Uygur yönetimi altındaki Manihaist ve Budist halkın sosyokültürel yapısını ve dilsel olgularını ele almaktadır. Manihaist ve Budist inanç çerçevesinde gelişen bu iki grubun edebî metinleri arasındaki benzerliklerin, farklılıkların, birbirini ne derece etkilediği ve bu etkinin Uygur edebiyatına nasıl yansıdığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Budizm, Manihaizm, Eski Uygurca, etkileşim, tövbe.

Abstract This is a translated article from English into Turkish of Yukiyo Kasai's article titled *Manichaeism and Buddhism in Contact: The Significance of the Uyghur History and Its Literary Tradition*. In her study, Kasai discusses the sociocultural structure and linguistic phenomena of the Manichaean and Buddhist people under Uyghur rule. She reveals the similarities and differences

* Kasai, Y. (2023). Manichaeism and Buddhism in Contact: The Significance of the Uyghur History and Its Literary Tradition. *Entangled Religions*, 14(2). <https://doi.org/10.46586/er.14.2023.9645>. Makalenin Türkçeye çevrilmesi hususunda nazikçe izin veren sayın Yukiyo Kasai'ye teşekkür ederim.

** Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. cbulutbostan@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5798-6726.

Received: 04.04.2024; **Accepted:** 29.06.2024; **Published:** 30.06.2024

<https://doi.org/10.46614/ijous.1464747>

between the literary texts of these two groups, which developed within the framework of Manichaeism and Buddhist beliefs, to what extent they influenced each other and how this influence was reflected in Uyghur literature.

Key Words: Buddhism, Manichaeism, Old Uyghur, interaction, confession.

Giriş: Manihaizm Budizm’le ilk temasını bu dinin kurucusu Mani’nin (216-277) hâlâ hayatta olduğu dönemde gerçekleştirmiştir.¹ Mani’nin ölümünden sonra onun müritleri ve takipçileri, Orta ve Doğu Asya’da misyonerlik faaliyetlerine başlamış ve Manihaistler yine bu bölgede yerleşik Budistlerle karşılaşmışlardır. Manihaistler, bu temasın bir sonucu olarak bazı Budist fikirleri benimsemiş ve bunları Manihaist öğretilere dönüştürmüşlerdir. Geleceğin Buda’sı Maitreya’nın benimsenmesi Budizm’in Manihaizm üzerindeki etkisinin bir örneği olarak kabul edilmektedir (Sundermann 1997; Hutter 2002). Çoğunlukla Orta Asya’da bu iki din arasında gerçekleşen etkileşimler, esasen dinî çalışmalarda özel bir ilgi uyandırmıştır². Bu bölgedeki metinler ve sanat eserleri, bu tür incelemelerde sıklıkla kullanılmaktadır ve bunlar Türkçe konuşan bir kavim olan Uygurlar tarafından üretilmiş olup ilgili kaynak materyalin bir kısmını oluşturmaktadır. Uygurların çoğu onuncu yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar Manihaizm’den Budizm’e geçmiştir. Uygurlar gibi siyasi bir birimin bu iki din arasında geçiş yaşaması tarihte belgelenmiş tek olaydır.³ Dolayısıyla Turfan bölgesinde ortaya çıkarılan Uygurca materyaller, bu iki din arasındaki etkileşimin kapsamlı örneklerini sunmaktadır.

Uygurlar ile Manihaizm arasındaki ilişki, sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Uygurların Moğolistan’da göçebe hükümdarlıkları

¹ Hint dininin Manihaizm üzerindeki etkisi tartışıldığında Budizm genellikle ana konudur. Ancak Max Deeg ve Iain Gardner, Jainizm’in de bu değişimde önemli bir rol oynadığını belirtmektedir (bkz. Deeg ve Gardner 2009).

² Hans-Joachim Klimkeit bu konu üzerinde yoğun olarak çalışan bilim adamlarından biriydi (bkz. örn., Klimkeit 1986, 23-51).

³ Uygurların Manihaizm’e ve daha sonra da Budizm’e geçiş süreci aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

Doğu Uygur Hükümdarlığını (745-840), kurmalarıyla başlamıştır.⁴ Manihaizm'in bu hükümdarlığa resmi girişinin üçüncü hükümdar olan Bügü Kağan'ın döneminde gerçekleştiği düşünülmektedir. Bügü Kağan kendi hükümdarlığı döneminde birkaç Manihaist din adamını Çin'den getirtmiş ve bu din, muhtemelen o zamandan beri Uygur yönetici sınıflarının desteğini almıştır.⁵ İran dilini konuşan Soğdların yakın ilişkileri ve güçlü etkileri Manihaizm'in yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Yerleşik ticaret ağlarını kullanan Soğdlular, Batı ile Doğu arasında tüccar olarak hareket etmiş ayrıca Uygur göçebe yöneticilerine danışman olarak hizmet etmişlerdir.⁶ Hükümdarlık, 840 yılında yıkılmış ve Uygurların büyük bir kısmı Doğu Tianshan (天山) bölgesine göç ederek burada Batı Uygur Hükümdarlığını (dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından on üçüncü yüzyıla kadar) kurmuştur (Moriyasu 2015d). Manihaizm bu hükümdarlıkta bir müddet daha Uygurlar arasında hâlâ önemli bir etkiye sahipti. Ancak Budizm, çoğunlukla Hint-Avrupa dillerini konuşan Toharlar ve Çinliler başta olmak üzere yerel Budist sakinler aracılığıyla gittikçe daha baskın bir etki yaratmıştır (örn. Moriyasu 2015c; Tremblay 2012, 108-14). Son olarak, onuncu yüzyılın ikinci yarısında veya on birinci yüzyılın başında, Uygurların çoğunluğunun Budist olduğu görülmektedir ve Budist topluluk Manihaistlerin yerine, Uygur yönetici sınıflarının desteğini almıştır (örn., Moriyasu 2015b).

⁴ Doğu Uygur Hükümdarlığı'nın tarihi hakkında bkz. örn. Golden (1992, 155-76).

⁵ Uygurların Manihaizm'e geçişi için bkz. Clark (2000); Moriyasu (2015a). Türkologlar Manihaizm'in Uygurların devlet dini haline geldiğini açıklamaktadır. Oliver Freiberger'in gösterdiği gibi "devlet dini" terimi, çeşitli bağlamlarda farklı anlamlarda kullanılmaktadır (bkz. Freiberger 2001). Uygurların durumunda hem Manihaist topluluğun muhtemelen yöneticilerden gördüğü muamelelerin ayrıntıları hem de hükümdarlıktaki nüfusun uygulamaları hâlâ tartışılmaktadır. Böylelikle bu terimin kullanılması, Manihaist topluluğun Uygur yönetimi altındaki durumunun yanlış anlaşılmasına neden olabilmektedir. Bundan dolayı bu makalede "devlet dini" terimi kullanılmamıştır. Ancak bu durum, bu makalenin Uygurlar ve Manihaizm arasındaki ilişkinin yeni bir yorumunu temsil ettiği anlamına gelmemektedir. Buradaki sorun terim kavramındadır, tarihsel olayların yorumlanmasında değildir.

⁶ Manihaizm'in ortaya çıkışı için belirtilen birkaç neden vardır. Bu konu üzerine daha öncesinde yapılan çalışmalar Kasai'de özetlenmiştir (2020, 65).

Bu dinî değişim kademeli olduğu için Manihaist ve Budist topluluklar, Batı Uygur Hükümdarlığı'nda bir müddet bir arada yaşamışlardır⁷. Dolayısıyla, Uygurların o dönemde ürettiği metinler ve sanat eserleri genellikle bu iki dinî topluluk arasındaki etkileşimleri yansıtmaktadır. Onların bir arada yaşaması kesinlikle nadir bir durumdur, öyle ki bu materyaller, Manihaizm ve Budizm arasındaki etkileşimleri incelemek için yeri doldurulamaz derecede değerlidir. Ancak daha önceki incelemeler, genellikle Uygurların dinî değişiminin tarihsel arka planını veya Eski Uygurcadaki edebî geleneklerin gelişimini yeterince dikkate almaksızın çalışmaların dinî yönleriyle ilgilenmiştir. Bu makale, önceki çalışmaların bu tür etkileşimlere örnek olarak seçtiği olguları Uygur tarihi ve edebiyatı bağlamında yeniden incelemektedir.

Uygur Yönetimi Altında Üretilen Manihaist ve Budist Metinler Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar

Manihaizm, Doğu Uygur Hükümdarlığı'na çoktan girmiş olmasına rağmen şu anda bize ulaşan Eski Uygurca Manihaist metinlerin çoğu, Uygurlar Moğolistan'dan ayrıldıktan sonra ortaya konulmuştur.⁸ Batı Uygur Hükümdarlığı'ndaki Manihaist etkinin kısa sürmesinden dolayı bu metinlerin sayısı, Moğol döneminin sonuna kadar (on dördüncü yüzyıl) sürekli olarak üretilen devasa miktardaki Budist metinlerle karşılaştırılamaz.⁹ Örneğin dünyanın en kapsamlı Eski Uygurca koleksiyonlarından biri olan Berlin Turfan Koleksiyonu'nda muhafaza edilen Eski Uygurca metinler, 2022'de sona erecek olan "Doğu El Yazmaları Toplu Kataloğu" projesinin bir parçası olarak kataloglandırılmaktadır.¹⁰ Bugüne

⁷ Her zaman aynı derecede olmasa bile Uygur hükümdarlarının eşzamanlı resmi desteğinden de faydalanıyorlardı. Turfan'da bulunan hesap defteri hem Manihaist hem de Budist manastırlarına verilen mali desteği belgelemektedir (bkz. Matsui 2017).

⁸ Larry V. Clark, Berlin Turfan Koleksiyonu'nda muhafaza edilen Eski Uygurca Manihaist metinleri listelemiş ve bunları içeriklerine göre sınıflandırmıştır (bkz. Clark 1997). Clark ve Peter Zieme bu metinlerin bir kısmının basımını yayınlamıştır (bkz. Zieme 1975; Clark 2013, 2017).

⁹ Tespit edilen Eski Uygurca Budist metinlere genel bir bakış için bkz. Elverskog (1997). Bu kitabın yayımlanmasından sonra pek çok Budist metin tespit edilmiş ve birçoğu Brepols yayınevinin Berliner Turfantexte serisinde yayınlanmıştır.

¹⁰ Genel bilgiler, 24 Temmuz 2020'de erişilen projenin web sitesinde mevcuttur (<https://adw-goe.de/en/research/research-projects-within-the-academies-programme/kohd/>).

kadar Eski Uygurca el yazmalarının on dokuz ciltlik kataloğu yayımlanmıştır. Bunlar arasında yalnızca bir cilt Manihaist metinlere ayrılırken, on beş cilt Budist metinlere odaklanmaktadır.¹¹

Eski Uygur metinlerinde görülen Manihaist ve Budist topluluklar arasındaki etkileşimin incelendiği bu çalışmada, her iki dinî topluluğun Uygur egemenliği altında bir arada yaşadığı dönemde üretilen metinlere odaklanılmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışma öncelikle Moğol öncesi döneme uzanan Budist metinleri incelemekte ve Moğol döneminden olanları yalnızca ikincil olarak kullanmaktadır. Öncelikle Manihaist metinlerden Eski Uygurca yazılmış olanlar ele alınmaktadır. Ancak Turfan bölgesinde Uygur yönetimi altında yazılmış olan Manihaist metinler, Orta İnan dilinde yazılmış olmasına rağmen kısmen Uygurlar için oluşturulmuştur. Bunlar da Uygurlarla açıkça bir bağlantı gösterdiklerinde dikkate alınmalıdır.

Yine de günümüze ulaşan mevcut Manihaist ve Budist metinlerin sayısı birbirine eşit değildir ve bu da karşılaştırma için ilk ve ciddi zorluğu oluşturmaktadır. Ancak bu metinler Batı Uygur Hükümdarlığı'ndaki Manihaist ve Budist topluluklar tarafından üretilmiştir. Böylece bu iki topluluğun etkileşimleri yansıtılmaktadırlar. Bundan dolayı mevcut metinler hakkında fikir edinmek önemlidir.

Muhafaza Edilen Metinlerin İçeriği

Mevcut Manihaist metinler; anlatılar veya öğretici sözleşmelerinin yanı sıra ilahiler, dualar, tövbeler ve kilise veya misyonerlik tarihleri gibi litürjik eserleri de içermektedir.¹² Genel olarak Budizm ile etkileşim konusunda bu metinlerin bazılarında Budizm ile olan etkileşimin izlerine daha önce işaret edilmiştir: Pek

¹¹ Jens Wilkens Manihaist metinler için bir cilt yayınlamıştır (bkz. Wilkens 2000). Bugüne kadar yayımlanan kataloglar, 24 Temmuz 2020'de erişilen proje ana sayfasında listelenmiştir. (<https://adw-goe.de/forschung/forschungsprojekte-akademienprogramm/kohd/publikations-serie/katalogbaende/11-20/>). Eski Uygurca metinler için kataloglar 13,9'dan 13,28'e kadar numaralandırılmıştır.

¹² Manihaist metinlerin içerikleri daha önceki araştırmalarda tespit edilmiştir (özellikle bkz. Clark 1997; Wilkens 2000).

çok Manihaist öykü, Budist öykülerden uyarlanıldığını gösteren unsurları içermektedir. Ancak bu etkileşimler, Uygur yönetimi altındaki Turfan'da gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla bu makalenin ana tartışma konusu değildir (bkz. örn. van Tongerloo 2005).¹³

Bunun yerine ilahilerin Manihaist kaynakların belirli bir bölümünü oluşturduğunu belirtmek gerekmektedir. İlahilerin tamamı Eski Uygurca yazılmamıştır. Ayrıca Orta İnan dillerinde yazılmış bazı ilahiler, Uygur hükümdarlarına veya hükümdarlıklarına adanmıştır. Bu nedenle bunların Uygurlarla bağlantısı açıktır (Clark 2017, 133, No. 119-144).¹⁴ Hem Eski Uygurca hem de Orta İnan dillerindeki bu ilahilerden bazılarının, Berlin'de M 919 imzası altında korunan *Tahta Çıkma İlahisi* olarak adlandırılan ilahi gibi, resmî törenlerde bile kullanıldığı görülmektedir (von Le Coq 1922, 33, 35, No. 14). Bu da Manihaist ilahilerin yöneticilerin meşruiyetini desteklemede önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Manihaizm'in Uygurlar arasında hâlâ güçlü bir etkiye sahip olduğu dönemde, yeni kurulan Batı Uygur Hükümdarlığı, Turfan bölgesindeki yönetimini sağlamlaştırmak zorundaydı. Yöneticileriyle birlikte Turfan bölgesine gelen Uygurlar, Moğolistan'daki Doğu Uygur Hükümdarlığı yöneticilerinin Manihaist topluluğa resmî destek verdiklerini biliyorlardı. Bu nedenle, yeni kurulan hükümdarlığın yöneticilerinin Manihaizm ile yakın bir ilişkileri olduğunu göstermek, hükümdarlığa kadar uzanan yönetici soy olarak otoriteleriyle ilgiliydi. Bu durumda bu tür Manihaist ilahiler, resmî törenlerde yöneticilerin ve hükümdarlığın meşruiyetini göstermek için etkili bir biçimde kullanılmıştır.¹⁵ Bu litürjik metinlerin yanı sıra, Uygurların atası Bögü Kağan efsanesinin de pek çok Manihaist unsur içerdiğini belirtmek gerekmektedir: Bögü

¹³ Çeşitli dillerdeki Manihaist versiyonlar ile Budist versiyonlar arasında ayrıntılı bir karşılaştırma yapılabilsydi, bu öykülerin aktarım süreci daha net olurdu. Ancak mevcut Manihaist metinlerin sayısının çok az olması böyle bir araştırmayı engellemektedir. Yine de, bazı dini eserlerin orijinal eserler olarak sayılması muhtemeldir. Her metnin tartışması için bkz. Clark (Clark 2013, 2017).

¹⁴ Orta İnan dillerdeki Manihaist ilahiler külliyatı, Eski Uygurcadakinden çok daha geniştir. Ancak burada sadece Uygurlarla bağlantısı açıkça gösterilen ilahiler ele alınmaktadır.

¹⁵ Bu konuya ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Kasai (2020, 71-72).

Kağan'ın ağaçtan doğuşu, ışığın temel rolü, beyaz elbiseli kişi.¹⁶ Uygurların göçünden bahsettiğine göre, bu efsane muhtemelen Batı Uygur Hükümdarlığı'nda gerçekleşmiştir. Ayrıca efsanedeki pek çok Manihaist unsur, Turfan'daki Manihaist topluluk ile Uygur yönetici sınıfı arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Buna karşılık, Budist kaynakların önemli bir kısmı sutralar ve açıklamalardan oluşmaktadır ve bunların çoğu Çince, Toharca veya Tibetçe gibi diğer dillerden çevrilmiştir. Özellikle Çincenin etkisi çok güçlüdür ve Eski Uygurca metinlerin çoğunun çevrildiği orijinal dil Çince'dir (Elverskog 1997; Zieme 1992). Manihaist kaynaklara benzer biçimde, kökenleri hâlâ tartışma konusu olmakla birlikte bazı Budist tövbe metinleri de bulunmaktadır.¹⁷ Budist ilahiler de üretilmiştir; ancak bunların çoğu tamamen dinî konuları tema edinmektedir. Moğol döneminde (on üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar) Uygur hükümdarları veya hükümdarlıkları için övgüleri içeren bazı ilahiler kopyalanmıştır. Ancak bunların üretim tarihi belirsizliğini korumaktadır. Dolayısıyla, içerikleri ve işlevleri, Manihaist *Tahta Çıkma İlahisi* ile karşılaştırılabilecek ilahiler Moğol öncesi dönemde üretildiği açık olan Budist kaynaklar arasında yer almamaktadır.¹⁸ En azından bazı Budist metinler, Manihaistler gibi Batı Uygur Hükümdarlığı'ndaki Budistlerin de Uygur yönetici sınıfının meşrulaştırılması için destek sunmaya çalıştıklarını göstermektedir. Örneğin yukarıda bahsedilen Bügü Kağan efsanesi, Moğol öncesi döneme uzanan Budist versiyonda da görülmektedir (Kasai 2004). Ancak bu efsanenin Moğol dönemindeki orijinal biçimini ve Manihaist unsurları koruduğu görülmektedir; öyle ki Budist versiyon hükümdarın resmî onayını almamıştır.¹⁹

İlahiler ve tövbelerin yanı sıra Eski Uygurcadaki mevcut Manihaist ve Budist metinler, her birinin yüzdesi farklı olmasına rağmen öğretileri ve anlatıları içermektedir. Bunların hepsi dinî

¹⁶ Bu efsanenin özeti için bkz. Kasai (2004, 9).

¹⁷ Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. "Temasın İzleri: Manihaist ve Budist Tövbe Metinleri."

¹⁸ Peter Zieme birçok Budist ilahisini toplamış, yayımlamış ve ayrıntılı olarak incelemiştir (bkz. Zieme 1991, 29). Aliterasyon kullanımı konusunda bkz. "Aliterasyon Kullanımı."

¹⁹ Bu konunun önceki çalışmalara referanslarla birlikte ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Kasai (2020, 72-73, 81-82).

öğretilerin yayılmasıyla ilgili içeriğe sahiptir. Dolayısıyla hem Manihaist hem de Budist örneklerin varlığı bu iki topluluk arasındaki etkileşimin sonucu olarak yorumlanmamalıdır. Ancak Budist sutrası *Foshuo tiandi baying shenzhou jing* 佛說天地八陽神咒經 [*Buda Tarafından Söylendiği Gibi Göğün ve Yerin Sekiz İlkesi Mantrasūtra*, T. 2897.85]'de Manihaist fikir ve öğretilerin yansması dikkat çekicidir. Bu sutranın kaynağı Çin apokrifidir ve eserin Eski Uygurcaya ilk çevirisi Manihaizm'in Uygurlar arasında hâlâ güçlü bir etkiye sahip olduğu dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu sutranın birkaç el yazması bulunduğundan dolayı popüler olduğu anlaşılmaktadır. Juten Oda'nın araştırmasına göre bu sutranın Eski Uygurca çevirisi daha sonra tekrar gözden geçirilmiştir.²⁰ Oda, önceki versiyonda Manihaist öğretilerden etkilenen birkaç ilaveyi ve sapmayı tespit etmiştir. Gözden geçirilmiş versiyonda bu bölümler silinmiş veya daha uygun Budist ifadelerle değiştirilmiştir (Oda 1978).²¹ Oda'nın en son çalışmasında, tüm metnin yalnızca küçük bir bölümünü kaplayan on bölümü örnek olarak aktarmaktadır. Dolayısıyla bu "Manihaist" bölümlere rağmen Eski Uygurca versiyon, hâlâ tamamıyla Budist bir sutra olarak nitelendirilebilir. Oda bu "Manihaist bölümlerin sutradaki ana konulardan biri olan Çin *yin-yang* düalizminin anlaşılması için Uygurlara sunulduğunu" varsaymaktadır. Oda ayrıca Eski Uygurca versiyonun "Çinli Budist apokrif bir kutsal kitabın İranlı veya Manihaist bir çeviriyi temsil etmediğini" ve "Budist doktrini öne sürdüğünü" belirtmektedir (Oda 2002, 187).²²

²⁰ J. Oda ulaşılabilen tüm el yazmalarını toplamış, sınıflandırmış ve yayımlamıştır (bkz. Oda 2015). Mevcut el yazmalarının sınıflandırılması için ayrıca bkz. Erdal (2018).

²¹ Klaus Röhrborn, Juten Oda'ya yanıt olarak Oda'nın bu Eski Uygurca çevirisinde aşırı İran etkileri görmeye çalışıp çalışmadığını sorgulamıştır. Oda ise bu eleştirilere karşı itirazlarını sunmaktadır (bkz. Röhrborn 2000; Oda 2002). Ayrıca Moriyasu, Manihaist öğretilerde önemli bir unsur olan ışığın ana konu olmasından dolayı bu sutranın çevrilmek üzere seçildiğini varsaymaktadır (bkz. Moriyasu 2008, 670, 2015c, 634).

²² Ayrıca, gelecekteki Buda Maitreya ile ilgili metinlerin erken dönemde tercüme edilmek üzere seçildiği varsayılmaktadır çünkü bu Buda'nın fikri Budist öğretilerden uyarlama sonucu Mani öğretilerinde mevcuttu (bkz. Moriyasu 2008, 216). Ancak bu Buda kültü, yalnızca Turfan'daki Uygurlar arasında değil, aynı zamanda Orta Asya'daki Dunhuang gibi diğer çağdaş Budist vahaları ve devletleri arasında da tanıtılmış ve yayılmıştır. Dolayısıyla, Manihaist ve Budist öğretiler arasındaki ortak Maitreya fikri, muhtemelen bu

Aliterasyon Kullanımı

Manihaist ilahilerden en azından şu üçünde aliterasyon kullanımının belirgin olduğunu belirtmek gerekmektedir: Berlin Turfan Koleksiyonu'nda So 14411 = III 200 (T II D II 169) ve U 32 (TM 419) imzalarıyla korunan, “Mani'ye Büyük İlahi” başlığıyla bilinen ve pek çok fragmanın ait olduğu ilahilerdir.²³ Bu ilahilerin tam oluşum tarihleri hâlâ belirsizdir; ancak genel olarak Manihaist metinler Budist metinlerden daha önce oluşturulmuştur.²⁴ Bu üçü arasında So 14411 fragmanında korunan ilahi özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu ilahi, aliterasyonların ve son kafiyelerin kullanıldığı muhtemelen orijinal şiire aittir ve Wilkens'in de belirttiği gibi kafiye konusunda yüksek derecede bir mükemmellik göstermektedir (Wilkens 2009, 321). Bu ilahiler, Manihaizm'in Uygurlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu dönemde bu edebî biçimin muhtemelen Uygurlar tarafından bilindiğini ve kullanıldığını göstermektedir. Eski Uygurca aliterasyon şiirlerini araştıran Peter Zieme, bu edebî biçimin Uygur kökenli olduğunu önermektedir (Zieme 1991, 29, 1992, 33).

kültün Uygurlar arasında geniş çapta yayılmasının temel nedenlerinden biriydi ancak tek nedeni değildi. Maitreya kültürünün Dunhuang'dan Turfan'a muhtemel aktarımı için (bkz. Kasai 2013).

²³ Bu üç ilahi hakkında, yayınları da dahil olmak üzere, bilgi için bakınız Wilkens (2000, 283-84, No. 311, 315-316, No. 354, 318-338, No. 357-381). Zieme kitabında bunların hepsini tartışırken Wilkens, Eski Uygurcadaki aliterasyonları ayrıntılı olarak ele almıştır (bkz. Zieme 1991, 331-36; Wilkens 2009). “Mani'ye Büyük İlahi” için, aliterasyon yapısını göstermemesine rağmen Clark'ın yeni baskısı mevcuttur (bkz. Clark 2013, 137-77).

²⁴ Türkçe manzumeler üzerinde yoğun bir şekilde çalışan Gerhard Doerfer, Eski Uygurca Manihaist metinlerin bir kısmını bile Moğol dönemine tarihlemektedir (bkz. Doerfer 1996, özellikle 69-194). Ancak Doerfer'in tarihleme konusundaki argümanları yeniden gözden geçirilmiştir. Mevcut araştırma durumuna göre Doerfer'in metinleri Moğol dönemine göre tarihlendirdiği dilsel özellikler, metinlerin geç dönemde üretildiğini kanıtlamamaktadır. Doerfer'in tarihlendirme ölçütlerinin yeniden gözden geçirilmesi için bkz. örn., Oki (1996). “Mani'ye Büyük İlahi” muhtemelen Eski Uygurca yazılmış en son Manihaist metinlere aittir çünkü Budist *pothi kitabı*'nda yazılmış Manihaist metnin bir bölümünü oluşturmaktadır. Kitabın biçimi, “Mani'ye Büyük İlahi” de dâhil olmak üzere bu metnin Budist etkinin Uygurlar arasında giderek yoğunlaştığı bir dönemde yazıldığını göstermektedir. Ancak bu dönem hâlâ Moğol öncesi dönemdir.

Manihaistler, muhtemelen bu edebî geleneği geliştirmiş ve ayrıca kendi edebiyatları için de uyarlamışlardır.

Ayrıca bazı Budist şiirleri de aliterasyonla yazılmıştır ve böyle bir şiir dokuzuncu veya onuncu yüzyıla, yani Manihaist etkinin hâlâ görünür olduğu döneme tarihlendirilebilecek bir metinde korunmuştur.²⁵ Dolayısıyla Manihaist ve Budist edebiyatı arasındaki etkileşimin mümkünlüğünü veya Uygurların edebiyat geleneklerinde olmasına rağmen Budistlerin bu edebî formu Manihaistler aracılığıyla öğrendiğini göstermektedir. Ancak, erken dönemden Budist aliteratif şiir örnekleri oldukça nadirdir ve bunlar daha çok Moğol döneminde üretilmiştir.²⁶ Böylece, bu edebî biçim bu dönemde Budistler arasında daha geç bir dönemde parlamış olup muhtemelen Manihaistler tarafından çevrilen bir edebî geleneğin sürdürülmesinin sonucu değildir. Moğol döneminde Budizm, Budist Uygurlar arasında öylesine kök salmıştı ki, bunlardan bazıları düzyazı halindeki Budist metinleri aliteratif şiirlere çevirebilecek kadar yetenekliydi (Zieme 1992, 33-34). Ayrıca, Uygurların yeni hâkimleri olan ve bu edebî biçimi geliştiren²⁷ Moğolların edebî zevki de bu parlaklık üzerinde belirli bir etki yaratmış olabilir.

Kitap Biçimi

Manihaist ve Budist metinler için kullanılan ilk kitap biçimleri farklıdır.²⁸ Manihaist metinler çoğunlukla kodeks kitap biçiminde yazılırken; Budist metinler için öncelikli biçim Budist kültür bölgelerinde yaygın olan Hint *poṭhi*'sidir. Ayrıca kodeks

²⁵ Bunlardan biri, Uygur bağışçıların bağışlarının nedenini açıkladıkları ve *Maitrisimit*'in "Geleceğin Buda'sı Maitreya ile buluşma" nüshasına eklenen bir kolofondur (bkz. Laut 2002). Bilim adamları arasında tarihlendirme konusunda küçük farklılıklar vardır. Örneğin Jens Peter Laut elyazmasının dokuzuncu yüzyıla tarihlenmesinin mümkün olduğunu düşünürken, Moriyasu Eski Uygurca Budist metinlerinin en erken dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından ziyade onuncu yüzyılda üretilmeye başladığını ortaya koymaktadır. Ona göre söz konusu el yazması onuncu yüzyıla tarihlenmelidir (bkz. Laut 2002, 605). Her halükârda, söz konusu kolofon hiç şüphesiz en Eski Uygurca Budist metinlerine aittir.

²⁶ Zieme pek çok Budist aliterasyon metni yayımlamıştır (bkz. Zieme 1985).

²⁷ Moğol şiir geleneği için bkz. örn. Doerfer (1996, 69-194).

²⁸ Bu konu için ayrıca bkz. Kasai (2022, 375-80).

veya kitapçık Budistler tarafından da kullanılmış ve Turfan'ın komşu vahası Dunhuang'da onuncu yüzyıldan itibaren yaygın hale gelmiştir (Hirai Yūkei [平井宥慶] 1985, 23; Galambos 2020, 24-25, 32-36). Ancak Budist Uygurlar için bu hiçbir zaman önemli bir biçim olmamıştır. Dolayısıyla bunların kullanımı doğrudan Manihaist etkiye işaret etmemektedir. Budizm'in Uygurlara giriş dönemine uzanan kodeksteki birkaç Budist metin için bu seçim Manihaist katkı olarak yorumlanabilmektedir.²⁹ Ancak az sayıdaki bu tür metinler, Budistlerin kodeks kitap biçimini benimsemesinin ne sistematik ne de sürekli olduğunu göstermektedir.

Tam tersi bir durumda Budist *pothi*'yi kullanan bir Manihaist metin vardır (bkz. Clark 1982; Moriyasu 2015c, 635, 2015b, 605).³⁰ Bu metnin tarihi hakkında çeşitli görüşler vardır; ancak muhtemelen Manihaizm'in etkisini kaybettiği ve Budizm'in Uygurlar arasında baskın hale geldiği dönemde üretilmiştir. Dolayısıyla bu durumda *pothi* kullanımı, muhtemelen Manihaist topluluğun gittikçe Budizm'e ilgi duyan Uygurları yeniden kazanma çabasının bir sonucudur.³¹

Gramer Biçimleri ve Terimlerinde Görülen Özellikler

Bazı Manihaist ve Budist metinler, gramer biçimleri ve terimlerinde görülen bazı özellikleri paylaşmaktadır. Böylece bu, iki din arasındaki etkileşimin bir sonucu da olabilmektedirler. Genel olarak, Eski Uygurcadaki gramatik ve fonetik özelliklerin değişimi için, kronolojik sırayla /ñ-/ , /(n-) / ve /y-/ dili olarak adlandırılan iki veya üç aşama kabul edilmektedir.³² Örneğin,

²⁹ Örneğin bu metinler Moriyasu'da listelenmiştir (bkz. Moriyasu 2015c, 623).
Ayrıntılı tartışma için ayrıca bkz.

Kasai (2022, 375).

³⁰ Orta İnan metinleri arasında, sayıları çok az olmakla birlikte, *pothi* biçimindeki hem Manihaist hem de Hristiyan metinler mevcuttur (bkz. örn. Reck 2013). Dolayısıyla, bu formatın kullanımı Manihaist ve Budist topluluklar arasındaki sınırlı olması gereken dinî etkileşimin bir sonucu olmaktan ziyade, Orta Asya'daki çeşitli kitap kültürleri arasında gerçekleşen bir etkileşimin sonucudur.

³¹ Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. "Temasın İzleri: Manihaist ve Budist Tövbe Metinleri."

³² Bu değişime ilk olarak Wilhelm Radloff ve Annemarie von Gabain dikkat çekmiş, ancak onlar ilk başta bunun diyalektik bir farklılık olduğunu

“kötü” anlamına gelen sözcükte bu değişim gözlemlenebilmektedir. Bu sözcük /ñ-/ dili aşamasında *añig* biçimindeydi ve daha sonra /n-/ dili kronolojik aşama olarak kabul edildiğinde *anig* biçimini almıştır.³³ Son olarak da /y-/ dili aşamasında *ayig* olmuştur.

Bu değişikliklerin kesin tarihi hâlâ tartışılmaktadır. Turfan bölgesinde bulunan ve esas olarak Uygurların göçlerinden sonra, yani dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, oluşturdukları fragmanlarda hem /ñ-/ /(n-)/ hem de /y-/ dil biçimleri görülmektedir. Manihaist metinler ise genel olarak /ñ-/ /(n-)/ dil aşamasını göstermektedir. Birkaç Budist metinde kullanılan dil de bu aşamaya aitken çoğunda /y-/ dili özellikleri görülmektedir (bkz. Erdal 2004, 70-75). Örneğin, bu kronolojik değişim *Maitirisimit* “Maitreya ile Buluşma” başlıklı Budist metnin çeşitli el yazmalarında gözlemlenebilmektedir. Daha önceki el yazmalarının dili /ñ-/ /(n-)/ dili aşamasına aitken sonuncusu /y-/ dili aşamasının özelliklerini göstermektedir. Yazmaların sonuncusu 1067’de kopyalanmıştır. Dolayısıyla Eski Uygurca’nın bu dönemde son aşamasına ulaştığı görülmektedir.³⁴ Manihaist metinler, genellikle Budist metinlerin ortaya çıkışından önce gelmektedir (Laut 1986, 10-11; Moriyasu 2015c, 619-21), dolayısıyla bunların /ñ-/ /(n-)/ diline ait olduğu varsayımı makuldür. Ayrıca, bu değişim tamamen dilsel bir süreçtir ve Uygurların din değişiminden tamamen

düşünmüşlerdir. Günümüzde pek çok bilim adamı üç aşama arasındaki farkların diyalektik değil de kronolojik olduğunda hemfikirdir. Bu konu hakkında daha önce yapılan çalışmalar bazı makalelerde listelenmiş ve özetlenmiştir (bkz. örneğin, Röhrborn 1983; Moriyasu 2015c, 618-20). Bu, /n-/ /y-/ dilinin aşamalarının nasıl tanındığına göre değişmektedir. Son zamanlarda Marcel Erdal, /n-/ dili ve /y-/ dili arasındaki farkın kronolojik değil diyalektik olduğunu belirtmiştir. Ona göre /ñ-/ dili aşamasından sonra bazı lehçeler /n-/ dilindeki biçimlere değişim gösterirken, Eski Uygurca da dâhil olmak üzere bazılarında ise /y-/ dilindeki biçimlere dönüşmüştür (Erdal 2004, 12-13, 70-75).

³³ Erdal’a göre Uygur yazısında *nyk* olarak yazılan sözcük biçimi çoğu durumda *anig* değil *añ(i)g* ya da *a(y)ig* olarak okunmalıdır (Erdal 2004, 71-72). Tespit edilen lehçelerin /n-/ veya /y-/ diline/lehçesine göre sınıflandırılabilceği ve Eski Uygurca el yazmalarının daha kesin olarak tarihlendirilebileceği kesin kriterler henüz tam olarak belirlenmemiştir. Bu nedenle, Eski Uygurcadaki kronolojik değişikliklerin ve çağdaş dönem öncesi Türk dillerindeki lehçe farklılıklarının araştırma konusu hâlâ daha ayrıntılı değerlendirmeleri gerektirmektedir.

³⁴ En son el yazması kesin tarihi taşırken, daha önceki el yazmalarının tarihlendirilmesi hâlâ tartışılmaktadır (bkz, örn., Laut 2002, 131-32, 135).

bağımsız olarak gelişmiştir. Dolayısıyla, /ñ-/ /(n-)/ dil aşamasının özelliklerinin bazı Budist metinlerde görülmesi Budistlerin Manihaistlerden alıp benimsedikleri bir özellik değildir.

Ayrıca Eski Uygurca Budist metinleri, çoğunluğu Toharcadan alıntılanmış sözcükler olmasına rağmen Soğdcadan alıntılanmış pek çok Budist terimi de içermektedir (Mironov [1929] 1928, 158–68; Shōgaito 1978; Moerlose 1980). Daha önceki bazı çalışmalarda bu Soğdca alıntı sözcükler, Budizm'in Uygurlara tanıtılması sırasında muhtemelen aktif olan bir Soğd etkisinin kanıtı olarak alınmıştır.³⁵ Ancak bu alıntı sözcükler Eski Uygurca Manihaist metinlerde çoktan kullanılmaya başlanmıştır ve o zamana kadar Budist metinlerde de sürekli olarak kullanılıyordu. Moriyasu örnek olarak bu üç alıntı sözcüğü vermektedir:

<i>č(a)hšap(u)t</i>	“buyruk”
<i>nom</i>	“öğreti”
<i>nizvani</i>	“ıstırap”

Ona göre, bunlar Budist biçimlere değil, Manihaist Soğd biçimlerine karşılık gelmektedir: Manihaist biçimler olarak *cxš'pδ*, *nwm*, *nyzβ'ny* ve Budist biçimler olarak da *škš'pt*, *δrm*, *w(y)ty(w)y sr'yft'm*.³⁶ Ancak Antje Wendtland'ın son çalışması bu “Manihaist biçimlerin” Budist metinlerde de bulunabileceğini ispatlamaktadır (Wendtland 2018). Yani *cxš'pt* biçimi, en azından Soğd alfabesiyle yazılmış bir Budist metninde görülürken *nwm* Hristiyan metinlerinde de kullanılır ve *nyzβ'ny* biçimi Manihaist, Budist ve Hristiyan metinlerde görülmektedir. Dolayısıyla bu sözcüklerin

³⁵ Jens Peter Laut bunları toplamış ve incelemiştir (bkz. Laut 1986, 93-114, 116-19).

³⁶ Bu konunun ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz.: Laut (1986); Moriyasu (Moriyasu 2015c, 624-31). Yutaka Yoshida'nın çalışmasına göre, Budist Uygurlar muhtemelen Soğd Budist metinlerini kullanmışlardır, dolayısıyla Soğd Budist metinleri Uygurlar için kesin bir rol oynamıştır (bkz. Yoshida 2008).

mutlaka Soğd Manihaistler aracılığıyla alıntılanmış olması gerekmemektedir.³⁷

Bu sorunu çözmek için Eski Uygurca Manihaist ve Budist metinlerinde aynı konulara veya fikirlere atıfta bulunulan sözcükler sistematik olarak incelenmelidir. Ancak yukarıda “Muhafaza Edilen Metinlerin İçeriği” bölümünde de gördüğümüz gibi her iki dinî grupta muhafaza edilen metinlerin farklı içerikleri zorluklara neden olmaktadır. Bunlar arasında tövbe metinleri hem Manihaist hem de Budist kaynaklarda bulunan ve aynı kavrama dayalı olarak yazılmış tek türdür. Dolayısıyla sonraki bölüm, her iki dinin tövbe metinlerinde kullanılan terminoloji ve açıklamalardaki benzerlik ve farklılıkları incelemektedir.

Temasın İzleri: Manihaist ve Budist Tövbe Metinleri

Eski Uygur Manihaist ve Budist Edebiyatında Muhafaza Edilen Tövbe Metinleri

Tövbe, hangi dine bağlı olduklarına bakılmaksızın, o dönemde Uygurlar arasında yaygın olan dinî bir davranış olarak görülmektedir. Sadece din adamları değil, aynı zamanda sıradan insanlar da bu etkinliğe katılmış gibi görünmektedir çünkü her iki grup da bu tür metinleri oluşturmuştur. Metinlerin bir tövbe ritüeli esnasında düzenli olarak kullanılıp kullanılmadığı ve Turfan'daki hem Manihaist hem de Budist topluluklarda böyle bir ritüelin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği soruları hâlâ tartışılmaktadır. Jes P. Asmussen'in belirttiği gibi, Manihaist tövbe metinleri muhtemelen genel Budist etkisi altında oluşturulmuştur (Asmussen 1965, 254-58).³⁸ Ancak Manihaistlerin bu fikri Uygurların Orta Asya'da hükümdarlık kurdukları dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı

³⁷ Bu terimlerin yanı sıra, Hans-Joachim Klimkeit “baba olarak Buda” ifadesinin Manihaist etki altındaki Eski Uygurca Budist metinlerinde benimsendiğine işaret etmektedir (bkz. Klimkeit 1985). Aslında bu ifade ne Soğdca ne de Toharca Budist metinlerinde geçmektedir. Kişisel iletişim yoluyla yukarıda belirtilen dil materyalleri hakkında bilgi verme nezaketini gösteren meslektaşlarım Dr. Christiane Reck (Berlin) ve Dr. Hirotoshi Ogihara'ya (Tokyo) teşekkür ederim. Bu konu için ayrıca Wilkens'e (yakında çıkacak, Bölüm 6) bakınız.

³⁸ Genel olarak Manihaist tövbe metinleri hakkındaki daha fazla araştırma için bkz. BeDuhn (BeDuhn 2004, 161-77).

kadar geç bir tarihte öğrenmiş olmaları fikri pek olası değildir. Dolayısıyla o zamana kadar ne Manihaistler ne de Budistler, muhtemelen Manihaist tövbe metinlerinin oluşturulmasında Budistlerin yaptığı katkının muhtemelen hâlâ farkında değillerdi. Bunun yerine, Uygurların durumu için Manihaistlerin Budistleri etkilediği tersi bir durum daha muhtemeldir (bkz. Klimkeit 1997, 193-228).³⁹

Manihaist tövbe metinleri hem din adamlarıyla hem de “dinleyici” olarak sıradan kişilerle muhafaza edilmektedir.⁴⁰ Bunların arasında, dinleyiciler tarafından kullanılan en ünlü eser, *X'āstvānīft* olarak adlandırılmaktadır ki bu eser hem Soğdca hem de Eski Uygurca olarak muhafaza edilmektedir.⁴¹ Eski Uygurca versiyon için Soğdca bir aracının olması muhtemeldir; ancak mevcut Soğdca versiyon Eski Uygurca versiyonla tam olarak örtüşmemektedir (örn. Henning 1936, 586-88; Clark 2013, 5). Bu metin muhtemelen Manihaizm'in Uygurlar arasında yayıldığı dönemde yazılmıştır. Ayrıca, din adamları için *poṭhi* ile yazılmış Manihaist metnin (bundan sonra: *poṭhi kitabı*) bir parçası olarak muhafaza edilmiş bir tövbe metni de bulunmaktadır. Bu kitap, Manihaist topluluğun etkisini kaybettiği döneme uzanmaktadır.⁴² Hatta Zieme, bazı cümlelerin Budist orijinaliyle tanımlanmasını önermektedir (Zieme 2015). Dolayısıyla bu iki metin, zaman içinde

³⁹ Klimkeit, *Suvarṇaprabhāsa sūtra*'dan bir örnek aktararak Eski Uygurca Budist metinlerinde görülen Manihaist fikirlerin benimsendiğini göstermeye çalışmaktadır. Ancak Zieme başka bir yorum sunmakta ve Klimkeit'in görüşüne karşı çıkmaktadır (bkz. Zieme 1991, 212). Ayrıntılı bir inceleme için aşağıya bkz.

⁴⁰ Larry V. Clark bu metinlerin en yeni baskısını sunmaktadır (bkz. Clark 2013, 5-134).

⁴¹ Yukarıda Asmussen'den başlayarak bahsi geçen pek çok bilim adamı bu ilginç metin üzerinde çalışmıştır. Son çalışmalar için bkz. örn. Reck (2015, 289-323); Clark (2013, 5-111).

⁴² Bu metnin tarihi konusunda farklı görüşler vardır. Clark bu metnin aslen Budist olan ve Manihaizm'i benimseyen bir kişi tarafından üretildiğini varsaymakta ve diğer Manihaist metinlerle birlikte Manihaizm'in Uygurlar arasında güçlü bir etkiye sahip olduğu döneme yerleştirmektedir. Moriyasu ise bunun aksine, metnin Manihaizm'in etkisini kaybettiği dönemde üretildiğini varsaymaktadır çünkü bu metinde görülen pek çok Budist özellik, muhtemelen Manihaizm'i Budistlere çekici kılmamanın çabasıdır (bkz. örn. Clark 1982, 156-60; Moriyasu 2015b, 605). Tarihlendirmeye ilgili bir tartışma için ayrıca aşağıdaki “İfadeler, Terimler ve Gramer Yapısı” bölümüne bakınız.

Uygurların Manihaizm'den Budizm'e geçişin gelişimini göstermektedir.

Claudia Weber, Budist tövbe metinleri üzerine dinî çalışmalar perspektifinden kapsamlı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Aşağıdaki metinlerle ilgilenmektedir:⁴³

- Vinaya metinleri
- *Suvarṇaprabhāsa-sūtra* (dördüncü ve beşinci bölüm)
- *Bodhicaryāvatāra*
- *Anuttara-pūjā*'nın Eski Uygurca versiyonu
- Triskandhaka metinleri
- *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*
- *Kṣanti Kılguluk Nom Bitig*
- *Maitrisimit*
- *Daśakarmapathāvadānamālā*

Ayrıca, kursiv Uygur alfabesiyle yazılmış bir Sanskritçe tövbe metni daha bulunmaktadır (Hartmann, Wille ve Zieme 1996). Ancak bunların çoğu, kaynak metin tarafından güçlü bir şekilde sınırlandırılmış çeviri edebiyatı olarak nitelendirilmektedir. Çevirmenler muhtemelen kendi takdirlerine bağlı olarak haricî fikirler ekleme konusunda yüksek derecede özgürlüğe sahip değillerdi. Dolayısıyla, Manihaist öğretilerden yapılan uyarlamaların bu metinlere yansması pek olası değildir.

Yukarıda bahsedilen metinler arasında sadece *Kṣanti Kılmak Nom Bitig* [Tövbe Metni], onu günah çıkarmak için kullananların istek ve amaçlarına göre küçük değişiklikler göstermektedir. *Kṣanti Kılmak Nom Bitig* muhtemelen sıradan Budist Uygurlar tarafından yazılmıştır; ancak metnin orijinal kaynağı tespit edilememiştir. Budist tövbe metinleri, Dunhuang da

⁴³ Bunlar kitabının 3. bölümünde ele alınmıştır (bkz. Weber 1999, 78-116). Budist itiraf metinleri hakkında ayrıca bkz. Wilkens (yakında çıkacak).

dâhil olmak üzere Orta Asya'da yaygın olarak üretilmiştir. Bu vahada çeşitli tövbe metinleri dahil olmak üzere çok sayıda Budist ritüel metni bulunmuştur ve bunların pratikte ayinlerde okunduğu görülmektedir (Wang 1998). Dunhuang'dan Turfan'a uzanan güçlü Budist etki ve düzenli tövbe pratiğinin yaygın Budist uygulaması olduğu düşünüldüğünde bu metnin tamamıyla Manihaist bir katkının sonucu olarak görülmesi pek olası değildir.⁴⁴ Yine Moğol öncesi dönemde üretilmiş olan *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*'in nüshalarındaki birkaç cümlede bireysel Manihaist fikirlerin yansıtılmış olması hâlâ mümkündür.

Bir sonraki bölüm, Manihaist *X^uāstvānīft* ve *poṭhi kitabı* ile Budist *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*'in karşılaştırmalı bir çalışmasıdır.

Manihaist ve Budist Tövbe Metinlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi

Kavramlar

Weber, ayrıca Manihaist ve Budist örnekleri karşılaştıran ilk kapsamlı çalışmayı gerçekleştirmiştir. O, Manihaist örnek olarak *X^uāstvānīft*'i kullanmakta ve Budist örnek olarak da *Kṣanti Kılmak Nom Bitig* ile *Suvarṇaprabhāsaottama Sūtra*'nın (Çin. *Jinguangming zuishengwang jing* 金光明最勝王經 T. 665.16) [Altın Işık Sutrası] tövbe bölümünü dikkate almaktadır (Weber 1999, 123-52).⁴⁵ *X^uāstvānīft* ve *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*'in tövbe edilmesi gereken günahlar olarak bahsettiği konular, onun kitabının çeşitli yerlerinde listelenmiştir (bkz. Weber 1999, 105, 135).⁴⁶

⁴⁴ Jan Nattier, Eski Uygurca tövbe metinleri üzerindeki olası Manihaist etkiyi belirtmektedir. Nattier'in görüşü düşünmeye değerdir çünkü o saygın bir Budistologdur. Ancak o bu konuda sadece bir konuşma yapmış ve tartışmasının detaylarını hiçbir zaman yayımlanmamıştır. Dolayısıyla, onun görüşünü tamamıyla değerlendirmek mümkün değildir (bkz. örn. BeDuhn 2004, 161-62). Tövbe ritüeli, Budizm'de uzun bir geleneğe sahiptir ve birçok metin oluşturulmuştur (bkz. Kuo 1994). Çeşitli metinler sadece Çince'de değil ayrıca diğer Orta Asya dillerinde de bulunmaktadır (bkz. örneğin Weber 1999, 153-66; Wang 1998).

⁴⁵ Bundan sonra farklılıklar, temel olarak Weber'in araştırmasının sonuçlarına dayanarak sunulacaktır.

⁴⁶ Onun çalışmasının yayımlanmasından sonra Zieme, Eski Uygurca bir tövbe metni daha tespit etmiştir (bkz. Zieme 2001, 402-16). Metnin başlığı şudur:

Aşağıdaki tabloda yukarıda bahsedilen metinlerdeki bu günahların bir özeti ve karşılaştırması sunulmaktadır:⁴⁷

Tablo 1 Günahlar

<i>X^uāstvānīft</i>	<i>Kṣanti Kılmak Nom Bitig</i>
Saf Işık Tanrısına karşı işlenen günahlar	Meslekten olmayan olarak farkındalık
Güneş ve Ay Tanrılarına karşı işlenen günahlar	Yakşa olarak günahlar
Beş katlı Tanrı'ya karşı işlenen günahlar: hava, rüzgâr, ışık, su ve ateş	Geçmişte hükümdarlar tarafından işlenenlerle kıyaslanabilecek günahlar
Tanrı'nın ilk elçilerine karşı işlenen günahlar	Sayısız günahımızın nedenleri
Beş tür varlığa karşı işlenen günahlar	Beş <i>ānantarya</i>
Düşüncede, sözde ve eylemde on çeşit suç ve günah	Beş <i>ānantarya sabhāga</i>
İki zehrin yolu ve cehennem kapısı	Dokuz <i>gāḍha</i>
İki prensip (Işık ve Karanlık) ve üç zaman doktrini	On iki <i>asaṃvara</i>

[alku] kamaḡ gaṇ ögüz i[çin]tä[ki] kum sanınça bügü biliglig burhan-lar y(a)rılık[amış on] türlügin kalmış ayıg kılınç-larig ökünmāk [bilinmāk] yazok-da boşunmak nom bitig “Ganj Nehri’ndeki kum taneleri kadar çok olan tüm bilge Budalar tarafından, yapılan on kötü eylemden tövbe edilmesi ve günahlardan kurtulunması üzerine vaaz edilen Sutra kutsal kitabı.” Bu metin somut örneklerden bahsetmez; ancak bunun yerine Budist ihlalleri teorik olarak açıklar. Dolayısıyla, Manihaistlerle olan farklılıklar daha belirgindir.

⁴⁷ Diğer Manihaist örnek olan *poṭhi kitabı*, böyle bir liste yapmak için çok dağınıktır. Ancak orada, ana konunun ilahi buyruk olduğu ve uzun bir günah listesi içermediği görülmektedir. Bu iki Manihaist tövbe metni arasındaki farklılıkların ortaya çıkış tarihinden mi yoksa metnin çeşitli kullanıcılarından mı kaynaklandığı sorusu hâlâ çözülememiştir (bkz. Clark 2013, 112-20).

On Buyruk	On <i>karmapatha</i>
Dört günlük dua	Beden, konuşma ve zihin ile ilgili günahlar
Yedi tür sadaka	Rahatsız edici olarak günahlar
Elli gün oruç	Avcı cehennemine atf
Her Pazartesi Günah Çıkarma	Üç zamanın Buda'sının önünde günah çıkarma
Yimki ve Bema festivali	Günahların azaltılması için dua
Kapanış özet	Maitreya'nın ortaya çıkması için dua
	Budalık Kapanışına erişmek için dua

Kṣanti Kılmak Nom Bitig'de, farklı günahların, kullanıcıların durumuna göre seçildiği görülmektedir. Dolayısıyla, günümüze ulaşan nüshaların hiçbiri tabloda listelenen konuların tamamını içermemektedir. Liste, *X^uāstvānīft* ve *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*'de değinilen günahların birbirinden açıkça farklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, her iki metin de bunları farklı biçimlerde sunmaktadır. *X^uāstvānīft*'te her bir bölümün başında yukarıda bahsedilen on beş konu sunulmakta, her bölüm ilgili sıra numarasıyla başlamakta ve bir konuya değinilmektedir. Bunun aksine *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*, genellikle metnin nüshasını düzenleyen veya metni yazan kişinin kendi adıyla başlamakta ve bir bölümde birkaç konuyu birlikte işlemektedir. Dolayısıyla her iki metin, ne günah kavramlarını ne de yazım tarzını bir diğerinden almış görülmektedir.

İfadeler, Terimler ve Gramer Yapısı

Yukarıda belirtildiği gibi Eski Uygurca Manihaist metinlerdeki bazı Budist terimler, Soğdca'dan alıntılanmış ve Budist metinlerde sürekli olarak kullanılmıştır. Ancak Budistlerin bu terimleri, arkalarındaki Manihaist kavram ve öğretilerle ilişki kuracak biçimde kullanıp kullanmadıkları tartışmalıdır. Genel olarak, *X^uāstvānīft* ve *Kṣanti Kılmak Nom Bitig* aynı günahları ele almamaktadır. Dolayısıyla, metinlerdeki anahtar sözcük olarak

işlev gören terimlerin karşılaştırılması tam anlamıyla mümkün değildir.

Ancak bazı benzerlikler mevcuttur: En çarpıcı benzerliklerden biri, her bölümün sonunda yer alan ifadedir (örn., Weber 1999, 134 35). Bitiş kalıbı her zaman bulunmakta ve her ikisi de “günahlarımı bağışla!” anlamına gelmektedir:

- *X^uāstvānīft: manāstār hirzā* (örn. Clark 2013, LC031)
- *Kšanti Kılmak Nom Bitig: dežit kšanti bolzun* (örn. Müller ve von Gabain 1910, 77)

Ayrıca, her ikisinde de başka dillerden alıntılanan Uygurca olmayan bir ifade kullanmasında da belirli bir paralellik vardır. Yani *X^uāstvānīft*'te Partça'dan *manāstār hirzā*; *Kšanti Kılmak Nom Bitig*'de Toharca'dan *dežit kšanti*. Ayrıca Weber, ifadelerin ve sözcüklerin kullanımındaki bazı benzerliklere de dikkat çekmektedir:

- (1) “yapmamanız gereken şeyleri yaptığımızda” (Budist metinde *kılmaguluk kılınčlarig kıl-*; Manihaist metinde *işlāmāsig iş işlä-*) benzer ifadesinin kullanımı
- (2) dört ayaklı canlı varlıklardan (*tört butlug tınl(i)g*) bahsetmek
- (3) günahlar için “bilmeden ve anlamadan” ifadesinin kullanımı (*bilmātin ukmatın*)
- (4) uçan varlıklardan (*uçuğma*) ve karınları üzerinde sürünen varlıklardan (*bagrın yorgma tınl(i)g*) bahsetmek
- (5) yılan oynatıcısından (*luu öntürgüçi*) ve büyücüden (*yadçi*) bahsetmek
- (6) Kuru ve nemli toprak (*kurug öl yer*) üzerindeki canlı varlıklardan bahsetmek⁴⁸

Weber'in görüşüne göre, bu benzerlikler *X^uāstvānīft*'in yazarının kesinlikle Budizm hakkında çok şey bildiğini ve Budistlerin de Manihaist öğretilere aşina olduğunu göstermektedir.

⁴⁸ Bkz. Weber (1999, 138-39). Ayrıca “öğretinin yayılmasını engellemeyi” de günah olarak saymaktadır.

Ancak hangi metnin daha önce yazıldığı hâlâ tartışmaya açıktır (Weber 1999, 140). Bu benzerlikler arasında (1) ve (3) sayılmamalıdır çünkü (1)'deki ifadede kullanılan sözcüklerde ve kurulan cümlede belirgin bir farklılık gösterirken (3)'teki ifade Eski Uygurcadaki anlamlı bir benzerliğe işaret edemeyecek kadar yaygındır.⁴⁹ Diğer noktalar Manihaist ve Budist topluluklar arasındaki bazı etkileşimleri gösterebilir; ancak birbirlerinin öğretti kavramlarını benimsediklerini göstermez. Bunun aksine, Weber'in bahsetmediği bazı özellikler, Manihaist ve Budist tövbeler arasında küçük farklılıklar sağlamaktadır. *X^uāstvānīft*'teki başlangıç kalıbı çoğunlukla *yemä* “şimdi, ayrıca”dır ve sıra numarasından hemen sonra gelmektedir. Buna karşılık *Kšanti Kılmak Nom Bitig*, kullanıcıların özel adının önüne *taki yemä* “ve şimdi” ifadesini koymaktadır. (bkz., örn. Clark 2013; Müller ve von Gabain 1910, 76, satır 12).⁵⁰ *X^uāstvānīft*, günahların açıklama kısmında genellikle *näčä* ifadesini ve birinci çoğul kişi için kişi ekiyle birlikte geçmiş zaman fiilini ve ardından *ārsār* dilek kipini kullanmaktadır, “eğer biz herhangi bir şekilde sahip olursak ...”⁵¹ *Kšanti Kılmak Nom Bitig*'de kullanıcı olarak birden fazla kişiden bahsedilmesi durumunda bile kişi eki birinci tekil kişi içindir.⁵² Bitiş kalıbından önce günahların bağışlanma isteği ifade edilmektedir:

- *X^uāstvānīft*'te: *täñrim amti ökünür biz yazukta boşnu ötünür biz* “Tanrım, şimdi! Günahlardan kurtulmak için yalvarıyoruz.”

⁴⁹ Özellikle Budist metinlerde *bil-* ve *uk-* fiil kombinasyonu, sadece günah çıkarma metinlerinde değil, aynı zamanda erken dönemde tercüme edilen diğer metinlerde de ikileme olarak zaten kullanılmaktadır (bkz. örn., Şinasi Tekin 1980, cilt IX, c. 2, 88a; Oda 2015, XXXIII: 118, satır 16, vb.).

⁵⁰ Çoğu Budist kolofonu, bağışçılar tarafından bir kopyanın sonuna yerleştirilmiştir veya basılı metin aynı biçimde yazılmıştır ve başlangıç kalıbı *yemä*'dir (bkz. örn., Zieme 1992, 48). Dolayısıyla, bu küçük fark hem Manihaistlerin hem de Budistlerin birbirlerinin biçimine pek dikkat etmediklerini gösterebilmektedir.

⁵¹ Bu biçim birçok kez tekrarlanmaktadır. Bazı örnekler Clark'ta bulunabilmektedir (2013, 12, LC017, LC022, LC025-026).

⁵² Kutlug'un, kızının ve oğlunun tövbe etmesinde de durum böyledir (bkz. örneğin Müller ve von Gabain 1910, 84, l. 8, 86, l.41).

- *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*'de: *amti anı barča alku ötüniü bilinü kṣanti kulu täginürmān tsui-da yazukda boš bolayın* “Şimdi her şeyden tövbe etmeyi, (günahımı ve suçumu) kabul etmeyi ve alçakgönüllülükle günahlarımın bağışlanmasını istiyorum. Günahtan ve suçtan kurtulmak istiyorum!”⁵³

“Günahlar” için *tsui/yazuk* terimi; “istemek, dua etmek” için *ötün*-terimi gibi temel terimler her iki metin tarafından da paylaşılmaktadır. Ancak tövbe için kritik ifade olan “Biz (veya ben) günahtan kurtulduk” ifadesi farklı bir biçimde oluşturulmuştur. *X'āstvānīft*'te, *bošun*- “özgür olmak” fiili ile *yazukda bošnu* zarf fiil grubu, aorist biçimdeki *ötün*- “dua etmek” fiili ile birlikte kullanılmaktadır. Bunun aksine, *Kṣanti Kılmak Nom Bitig*, *boš* “özgür” sıfatını *bol*- “olmak” fiiliyle birlikte emir kipinde kullanılmaktadır.

Her iki metinde de gözlemlenen benzerlikler ve farklılıklar, Budist Uygurların kimi zaman Uygur okurlarının anlamasını desteklemek için Manihaistlerden terimleri ve ifadeleri alıntılادıklarını göstermektedir. Ancak onlar muhtemelen Manihaist öğreti kavramlarını ne kullanmışlar ne de onlardan etkilenmişlerdir. Bu bağlamda, daha sonraki dönemde, yani Manihaizm'in etkisini kaybederken Budizm'in Uygurların birincil dini hâline geldiği dönemde üretilen *poṭhi kitabı*'ndaki bir seçkinin tövbesinden burada bahsetmek önemlidir. Bu durum nedeniyle, bu tövbe metni, terimlerinin kullanımında Budist bir etkiyi göstermektedir. Bu metindeki terimler Budist metinlerindeki standart terimlere benzemektedir. Jens Wilkens, bu nedenle bu Budist terimlerin zaten yerleşmiş olduğu bir dönemde, yani onuncu yüzyılın sonunda veya daha ziyade on birinci yüzyılın başında, oluşturulduğunu varsaymaktadır (Wilkens 2008, 210). Bu metinde görülen *nizvani* “ıstırap” veya *burhan kutı* “Budalık” gibi terimler Budist öğretilerde önemli bir rol oynayan terimlerdir (Clark 2013, 112, LC1005, 1007-1008, 113, LC1021). Ayrıca canlı varlıklar için

⁵³ Her iki cümle de bazı varyasyonlarla karşımıza çıkmaktadır (bkz. Clark 2013, 14, LC061 063, 15, LC076-78, LC093-094, 16-17, LC121-123, vs.; Müller ve von Gabain 1910, 76, ll. 10-11, 77, ll. 19-21).

tört tugum “dört doğum” (Clark 2013, 115, LC1040) teriminin kullanılması, yazarın Budist terminolojiyi benimseme konusundaki esas niyetini yansıtmaktadır çünkü *X'āstvānīft* bu kavram için *tört butlug tnl(i)g* “dört ayaklı canlı varlık” biçiminde standart bir Manihaist ifade olduğunu göstermektedir.⁵⁴

Kšanti Kılmak Nom Bitig'de görülen terim ve ifadelerin uyarlanması ve *poḥi kitabı*'ndaki bir seçkinin tövbesi, farklı ve kesin bir uyarlama seviyesini göstermektedir. *Kšanti Kılmak Nom Bitig*'in durumu, yukarıda “Muhafaza Edilen Metinlerin İçeriği” bölümünde bahsedilen *Buda Tarafından Söylendiği Gibi Göğün ve Yerin Sekiz İlkesi Mantrasūtra*'daki uyarlamayla karşılaştırılabilmektedir. Buna karşılık bir Elekt'in tövbe metninde alıntılanan terimler temel Budist öğretilerini açıklamaktadır. Dolayısıyla kavramsal düzey de buna dâhildir.

Kapanış Konuşması

Mevcut metinler, Manihaist ve Budist kaynakların içerik bakımından birbirlerinden farklı olduğunu göstermektedir. Yine de, Eski Uygurcadaki en eski Budist çeviri eserlerden biri olan *Buda Tarafından Söylendiği Gibi Göğün ve Yerin Sekiz İlkesi Mantrasūtra*'daki birkaç cümle, yazarın çoğu Manihaist terimlere ve öğretilere hâlâ aşına olan Uygur okuyucuları için bazı yabancı fikirleri anlaşılır kılmak amacıyla Manihaist terimlerini ve öğreti kavramlarını kullandığını göstermektedir. Ancak bu terim ve kavramların kullanılması, yukarıda bahsedilen sutranın Budist içeriğini, Manihaist içerikle değiştirme veya asimile etme niyetiyle yapılmamıştır. Bazı temel terimler, Soğdcadan alıntılanmış ve Manihaist ve Budist Uygurlar tarafından paylaşılmış olmasına rağmen Budist terimlerin çoğu Toharcadan alıntılanmıştır. Dolayısıyla Manihaist metinlerden Budist metinlere yapılan bazı uyarlamalar belirgindir. Örneğin aliterasyon kullanımı hem Manihaist hem de Budist metinlerde görülmektedir. Aliterasyon, muhtemelen Uygur edebiyatında kök salmıştır ve Manihaistler bunu etkin bir biçimde uyarlamışlardır. Budistler de çok erken dönemde aliterasyonu kullanmaya çalışmışlardır; ancak aliterasyonun gerçek anlamıyla yaygınlaşması Moğol döneminde

⁵⁴ Weber'in de işaret ettiği yukarıda belirtilen no. (2)'ye bkz.

gerçekleşmiştir. Bu da Eski Uygur edebiyatı geleneğinin hem Manihaistler hem de Budistler tarafından benimsenip benimsenmediği sorusunu akla getirmektedir; ancak Manihaistler edebî geleneğin takip edilmesinde daha aktif rol oynamışlardır.

Hem Manihaist hem de Budist topluluklarda günah çıkarma metinleri üretilmiş olmasına rağmen, bunların kullanımının spesifik detayları hâlâ tartışılmaktadır. Ancak içerik, ifade ve terminoloji bakımından neredeyse çağdaş iki örnek olan *X^uāstvānīft* ve *Kšanti Kılmak Nom Bitig*, karşılıklı etkileşimin belirgin izlerini göstermemektedir. Bu karşılaştırmanın sonucu hem Manihaistlerin hem de Budistlerin esasen kendi tövbe geleneklerini takip ettiklerini göstermektedir. Buna karşılık Manihaist seçkinin tövbesinde pek çok temel Budist terim kullanılmıştır. Tövbe metinleri, Muhtemelen Budizm Uygurlar arasında sağlam bir zemin kazandıktan sonra oluşturulmuştur.

Bu gözlemler, Manihaistlerin ve Budistlerin birbirlerinin edebiyatını bildiklerini ve Uygur yönetimi altında etkileşim olasılığının bulunduğunu göstermektedir. Ancak Budistlerin Manihaist öğretileri aktif olarak benimsediği görülmezken, daha sonraki Manihaistler metinlerini Budist metinlere uyarlamaya çalışmışlardır. Bu farklı benimsemeler, Manihaist ve Budist toplulukların Uygurlar altındaki farklı durumlarından kaynaklanmış olabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi Manihaizm, bir müddet yeni kurulan Batı Uygur Hükümdarlığı'nda ana din olarak Uygur yönetici sınıfları tarafından desteklenmiştir. Ancak bu, Uygur hükümdarlarının yerli Budistlere zulmettiği veya Budist tapınaklarını yıktığı anlamına gelmemektedir. Sung Hanedanlığı'ndan Çin elçisi Wang Yande 王延德, Batı Uygur Hükümdarlığı'nın başkentlerinden biri olan Koço hakkında şunları bildirmektedir: “Elliden fazla Budist tapınağı var ve bunların hepsinin kapısında bizzat Tang sarayı tarafından verilmiş tapınaklara ait tabelalar bulunmaktadır.”⁵⁵

Elçi, bu hükümdarlığı 980 civarında ziyaret etmiştir; öyle ki onun anlattıkları buradaki Budist tapınaklarının Tang döneminden beri sürekli olarak korunduğunu göstermektedir. Buna karşın, Manihaistler Uygur hükümdarlarının desteğinin giderek Budistlere kaydığı gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır ve hatta bazı

⁵⁵ Bu cümle Moriyasu'da (2004, 167) Almancaya çevrilmiştir.

yöneticilerin yeni Budist manastırlara yer açmak için Manihaist manastırların yıkılması için emir vermeye hazır olduğu bilinmektedir.⁵⁶ Uygur yöneticilerinin bir süre iki dinî topluluğun arasındaki dengeyi sağlamaya çalışmasına rağmen Manihaistler için durum daha zordu. Manihaizm Moğolistan'daki Uygur yönetici sınıfının desteğini aldığından Manihaist topluluk da Turfan bölgesinde gelişmiştir. Orta İran'da Ark'ta 762 yılı civarında oluşturulmaya başlanan Manihaist ilahi kitabı *Maḥrnāmag*, o dönemde bu bölgedeki Manihaist toplulukların varlığını göstermektedir.⁵⁷ Ancak bu topluluk Uygurların inisiyatifi ve desteği altında kurulmuş dolayısıyla Uygurların çoğunluğu Budizm'e geçtikten sonra varlığını sürdürememiştir. Buna karşılık Budistlerin geleneklerini yerleşik bir yerel topluluğun desteği sayesinde sürekli olarak sürdürdüğü görülmektedir. Bu durumda Budistler için Uygur hükümdarlarının takdirini kazanmak esastı. Ancak Manihaistler gibi hayatta kalmak için mücadele etmemişlerdir.

Teşekkür

Dr. Jens-Uwe Hartmann'a (Münih), bu kitabın editörü Dr. Kianoosh Rezania'ya (Bochum) ve iki anonim hakeme faydalı önerileri ve görüşleri için içten teşekkürlerimi sunarım. Elbette, herhangi bir hatadan yalnızca ben sorumluyum. Bu makalenin araştırılması ve yazılması, Avrupa Birliği'nin 2020 Horizon araştırma ve yenilik programı (hibe anlaşması No 725519) kapsamında Avrupa Araştırma Konseyi'nden (ERC) fon alan BuddhistRoad projesi aracılığıyla kolaylaştırılmıştır.

Kaynaklar

⁵⁶ Bu gerçek M 112v fragmanında rapor edilmiştir (bkz. örn. Moriyasu 2004, 175-76). Başlangıçta bir Manihaist mağarası olan Budist mağarası, Uygurların din değişimini ve bu tür dinî mağaraların farklı topluluklar tarafından sürekli olarak kullanıldığını göstermektedir (bkz. örn. Moriyasu 2004, 1-38). Bu mağaranın belirli bir Uygur hükümdarının emriyle yok edilip edilmediği belirsizliğini korumaktadır.

⁵⁷ Bu ilahi kitabının tarihsel altyapısı için bkz. örn. Moriyasu (2015e, 241-44).

- Asmussen, Jes P. (1965). *Xuāstvānīft. Studies in Manichaeism.* Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard.
- BeDuhn, Jason David (2004). "The Near Eastern Connections of Manichaean Confessionary Practice." *Aram*. 16: 161-77.
- Clark, Larry V. (1982). *The Manichaean Turkic Poethi-Book.* *Altorientalische Forschungen*. 9: 145-218.
- Clark, Larry V. (1997). *The Turkic Manichaean Literature.* In *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources.* İçinde (ed. Paul Mirecki ve Jason BeDuhn). Leiden / New York / Köln: Brill. 89-141.
- Clark, Larry V. (2000). *The Conversin of Būgü Khan to Macnihaeism.* In *Studia Manichaica IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin, 14-18 Juli 1997.* İçinde (ed. Roland E. Emmerick, Werner Sundermann ve Peter Zieme). Berlin: De Gruyter. 83-123.
- Clark, Larry V. (2013). *Uyghur Manichaean Texts. Texts Translations Commentary. Volume II Liturgical Texts.* *Corpus Fontium Manichaeorum. Series Turcica II.* Turnhout: Brepols.
- Clark, Larry V. (2017). *Uyghur Manichaean Texts. Texts Translations Commentary. Volume III Ecclesiastical Texts.* *Corpus Fontium Manichaeorum. Series Turcica III.* Turnhout: Brepols.
- Deeg, M. ve I. Gardner (2009). "Indian Influence on Mani Reconsidered. The Case of Jainism." *International Journal of Jaina Studies* 5 (2): 1–30.
- Doerfer, Gerhard (1996). *Formen der älteren türkischen Lyrik.* Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.
- Elverskog, Johan (1997). *Uygur Buddhist Literature. Vol. 1. Silk Road Studies.* Turnhout: Brepols.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic.* Leiden / Boston: Brill.
- Erdal, Marcel (2018). "The Manuscript Variants of the Säkiz Yügmäk Yarok Nom Bitig." In *Language, Society, and Religion in the World of the Turks. Festschrift for Larry Clark at Seventy-Five.* İçinde (ed. Zsuzsanna Gulácsi), Turnhout: Brepols 301–10.

- Freiberger, Oliver (2001). "Staatsreligion, Reichsreligion oder Nationalreligion? Überlegungen zur Terminologie." In *Zwischen Säkularismus und Hierokratie. Studien zum Verhältnis von Religion und Staat in Süd- und Ostasien.* İçinde (ed. Peter Schalk, Max Deeg, Oliver Freiberger, ve Christoph Kleine). Uppsala: Elanders Gotab. 19-36.
- Galambos, Imre (2020). *Dunhuang Manuscript Culture. End of the First Millennium.* Berlin / Boston: De Gruyter.
- Golden, Peter (1992). *An Introduction to the History of the Turkic People. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hartmann, Jens-Uwe, Klaus Wille ve Peter Zieme (1996). "Indrasenas Beichte. Ein Sanskrit- Text in uigurischer Schrift aus Turfan." *Berliner Indologische Studien* 9 (10): 203-16.
- Henning, Walter Bruno (1936). "Soghdische Miszellen." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 8: 586-8.
- Hirai Yūkei [平井宥慶] (1985). "Kongō hanyakyō [金剛般若經] Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra." *Tonkō to Chūgoku bukkyō [敦煌と中国仏教] [Dunhuang and Chinese Buddhism],* İçinde (ed. Tairyō Makita ve Fumimasa Fukui). Tokyo: Daitō shuppansha 17-34.
- Hutter, Manfred (2002). "Mani Als Maitreya." *Religionsbegegnung Und Kulturaustausch in Asien. Studien Zum Gedenken an Hans-Joachim Klimkeit.* İçinde (ed. Wolfgang Gantke, Karl Hoheisel ve Wassilios Klien). Wiesbaden: Harrassowitz. 111-9.
- Kasai, Yukiyo (2004). "Ein Kolophon um die Legende von Bokug Kagan." In *Nairiku Ajia gengo no kenkyū [内陸アジア言語の研究] [Studies on the Inner Asian Languages],* 19:1-27.
- Kasai, Yukiyo (2013). "Der Ursprung des alttürkischen Maitreya-Kults." In *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit.* İçinde (ed. Yukiyo Kasai, Abudhurishid Yakup, ve Desmond Durkin-Meisterernst). Turnhout: Brepols Publishers. 67-104.

- Kasai, Yukiyo (2020). "Uyghur Legitimation and the Role of Buddhism." *Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage*. İçinde (ed. Carmen Meinert ve Henrik H. Sørensen). Leiden / Boston: Brill. 61-90.
- Kasai, Yukiyo (2022). "Central Asian and Iranian Influence in Old Uyghur Buddhist Manuscripts Focused on the Book Format and Donor Colophons." *The Syntax of South, Southeast and Central Asian Colophons: A First Step Towards a Comparative and Historical Study of Manuscripts in the Poṭhi Format*, İçinde (ed. Giovanni Ciotti, Nalini Balbir ve Martin Delhey). *Studies in Manuscript Cultures* 29. Berlin: De Gruyter. 373-97.
- Klimkeit, Hans-Joachim (1985). "Buddha als Vater." *Fernöstliche Weisheit und christlicher Glaube: Festgabe für Heinrich Dumoulin SJ zur Vollendung des 80. Lebensjahres*. İçinde (ed. Hans Waldenfels ve Thomas Immoos). Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag. 235-59.
- Klimkeit, Hans-Joachim (1986). *Die Begegnung von Christentum, Gnosis und Buddhismus an der Seidenstraße*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Klimkeit, Hans-Joachim (1997). "Manichäische und buddhistische Beichtformel aus Turfan. Beobachtung zur Beziehung zwischen Gnosis und Mahāyāna." *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*. 29 (3): 193-228.
- Kuo, Li-ying (1994). *Confession et contrition dans le bouddhisme chinois*. Paris: Publications de l'école française d'extrême-orient.
- Laut, Jens Peter (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Laut, Jens Peter (2002). "Gedanken zum alttürkischen Stabreim." *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*. İçinde (ed. Mehmet Ölmez ve Simone-Christiane Raschmann). Istanbul / Berlin: Safak Matbaacılık. 129-38.

- LeCoq, Albert von (1922). "Türkische Manichaica aus Chotscho III." *Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 2*: 3-49.
- Matsui, Dai (2017). "An Old Uigur Account Book for Manichaean and Buddhist Monasteries from Tempel α in Qoco." *Zur Lichten Heimat. Studien Zu Manichäismus, Iranistik Und Zentralasienkunde in Gedenken an Werner Sundermann. İçinde* (Ed. Team „Turfanforschung“). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 409-20.
- Mironov, Nikolaj D. (1929) 1928. "Kuchean Studies." *Rocznik Orientalistyczny*. 6: 89-169.
- Moerloose, Eddy (1980). "Sanskrit Loan Words in Uighur." *Journal of Turkish Studies*. 4: 61-78.
- Moriyasu, Takao 森安孝夫 (2004). *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße. Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Moriyasu, Takao (2008). "Chronology of West Uighur Buddhism—Re-Examination of the Dating of the Wall-Paintings in Grünwedel's Cave No. 8 (New: No. 18), Bezeklik—." *İçinde* (Ed. Peter Zieme). *Aspects of Research into Central Asian Buddhism*. In *Memoriam Kōgi Kudara. Silk Road Studies*. XVI 8 (New: No. 18): 191-227.
- Moriyasu, Takao (2015a). "New Development in the History of East Uighur Manichaeism." *Open Theology*. 1: 316-33.
- Moriyasu, Takao (2015b). "Nishi Uiguru ōkoku ni okeru manikyō no suitai to bukkyō no taitō [西ウイグル王国におけるマニ教の衰退と仏教の台頭] [The decline of Manichaeism and the rise of Buddhism in the West Uyghur Kingdom]." *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia [東西ウイグルと中央ユーラシア] [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]*. *İçinde* (ed. Takao 森安孝夫 Moriyasu). Nagoya: Nagoya University Publishers. 590-617.
- Moriyasu, Takao (2015c). "Toruko bukkyō no genryū to ko torukogo butten no shutsugen [トルコ仏教の源流と古トルコ語仏典の出現] [L'origine du Bouddhisme chez les

- Turcs et l' apparition des textes bouddhiques en turc ancien].” *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia* [東西ウイグルと中央ユーラシア] [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. Nagoya: Nagoya University publishers. 618-44.
- Moriyasu, Takao (2015d). “Uiguru no seisen ni tsuite [ウイグルの西遷について] [Nouvel examen de la migration des Ouïgours au milieu du IXesiècle].” *Tōzai uiguru to chūō yūrashia* [東西ウイグルと中央ユーラシア] [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. İçinde (ed. Takao 森安孝夫 Moriyasu). Nagoya: Nagoya University publishers. 276-98.
- Moriyasu, Takao (2015e). “Zōho: Uiguru to Toban no hokutei sō datsusen oyobi sonogo no saiiki jōsei ni tsuite [増補: ウイグルと吐蕃の北庭争奪戦及びその後の西域情勢について] [The Uyghur-Tibetan Struggle for Beshbalygh and the Subsequent Situation in Central Asia: An Enlarged Edition].” *Tōzai Uiguru to Chūō Yūrashia* [東西ウイグルと中央ユーラシア] [Eastern and Western Uyghurs and Central Eurasia]. İçinde (ed. Takao 森安孝夫 Moriyasu). Nagoya: Nagoya daigaku shuppankai. 230-74.
- Müller, Friedlich Wilhelm Karl ve Annemarie von Gabain (1910). “Uigurica II.” *Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse.* 3: 3-110.
- Oda, Juten (1978). “Torukogo hon Hachiyōkyō shahon no keihu to shūkyō shisōteki mondai [トルコ語本八陽經寫本の系譜と宗教思想的問題] [A Geneology of the Manuscripts of Turkish Bayangjing and Problems of Religious Thoughts].” *Tōhōgaku* [東方学] [Eastern Studies] 55: 104-18.
- Oda, Juten (2002). “On Manichaeian Expressions in the Säkiz yükmäk yaruq.” *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags.* İçinde (ed. Mehmet Ölmez ve Simone-Christiane Raschmann). Istanbul / Berlin: Safak Matbaacilik. 179-98.
- Oda, Juten (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumiş Yaltrimiş in Old*

Turkic. Vol. XXXIII. Berliner Turfantexte. Turnhout: Brepols.

- Oki, Mie [沖美江.] (1996). “Kyū kara jūisseiki ni okeru uiguru moji no sho tokuchō - Jidai hantei heno tegakari wo motomete [9～11世紀におけるウイグル文字の諸特徴 - 時代判定への手がかりをもとめて] [A Few Characteristic Features of the Uigur Alphabet in the 9th-11th Centuries].” *Nairiku ajia gengo no kenkyū* [内陸アジア言語の研究] [Studies on the Inner Asian Languages]. 11:15-60.
- Reck, Christiane (2013). “Nichtbuddhistische mitteliranische Pustakblätter.” *Vom Aramäischen zum Alt türkischen. Fragen zur Übersetzung von manichäischen Texten. Vorträge des Göttinger Symposiums vom 29./30. September 2011.* İçinde (ed. Jens Peter Laut ve Klaus Röhrborn). Berlin: De Gruyter. 167-78.
- Reck, Christiane (2015). “Sogdian Manichaean Confessional Fragments in Sogdian Script in the Berlin Turfan Collection: The Fragments of the Xwāstwānīft.” *Mani in Dublin. Selected Papers from the Seventh International Conference of the International Association of Manichaean Studies in the Chester Beatty Library, Dublin, 8-12 September 2009.* İçinde (ed. Siegfried G. Richter, Charles Horton ve Klaus Ohlhafer). Leiden / Boston: Brill. 289-323.
- Röhrborn, Klaus (1983). “Zu einem dialekt-differenzierenden Lautübergang im Alt türkischen.” *Materialia Turcica* 7 (8): 295-305.
- Röhrborn, Klaus (2000). “Zum manichäischen Einfluß im alt türkischen Buddhismus.” *Studia Manichaica IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin, 14.-18. Juli 1997.* İçinde (ed. Ronald E. Emmerick, Werner Sundermann ve Peter Zieme). Berlin: De Gruyter. 494-9.
- Shōgaito, Masahiro 庄垣内正弘. (1978). “Kodai uigurugo ni okeru indo raigen shakuyō goi no dōnyū keiro ni tsuite [‘古代ウイグル語’におけるインド来源借用語彙の導入経路について] [On the routes of the loan words of Indic

- origin in the Old Uigur language].” *Ajia, Afurika gengo bunka kenkyū* [アジア・アフリカ言語文化研究] [Journal of Asian and African Studies]. 15: 79-110.
- Sundermann, Werner (1997). “Manichaeism Meets Buddhism: The Problem of Buddhist Influence on Manichaeism.” *Bauddhavidyāsudhākaraḥ. Studies in Honour of Heinz Bechert on the Occasion of His 65th Birthday*. İçinde (ed. Petra Kiefer-Pülz and Jens-Uwe Hartmann). Swisstal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag. 647-56.
- Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig. Die Uigurische Übersetzung Eines Werkes Der Buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. Vol. IX. Berliner Turfantexte*. Berlin: Akademie Verlag.
- Tongerloo, Aloïs van (2005). “The Buddha’s First Encounter in a Manichaean Old Turkic Text.” *Il Manicheismo Nuove Prospettive Della Ricerca. Dipartimento Di Studi Asiatici Università Degli Studi Di Napoli “L’Orientale”*. Napoli, 2-8 Settembre 2001. İçinde (ed. Aloïs van Tongerloo and Luigi Cirillo). Turnhout: Brepols. 385-96.
- Tremblay, Xavier (2012). “The Spread of Buddhism in Serindia–Buddhism Among Iranians, Tocharians and Turks Before the 13th Century.” In *The Spread of Buddhism*. İçinde (ed. Ann Heirman ve Stephan Peter Bumbacher). Leiden, Boston: Brill. 75–129.
- Wang, Juan [汪娟] (1998). *Dunhuang lichenwen yanjiu* [敦煌禮懺文研究] [Studies on the confession ritual texts from Dunhuang]. Taipei: Fagu wenhua.
- Weber, Claudia (1999). *Buddhistische Beichten in Indien und bei den Uiguren*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Wendtland, Antje. 2018. “Zum manichäischen Ursprung sogdischer Lehnwörter in buddhistischen uigurischen Texten: Gab es ein manichäisches religiöses Vokabular im Sogdischen?” *Der östliche Manichäismus im Spiegel seiner Buch- und Schriftkultur*. İçinde (ed. Zekine Özertural ve Gökhan Şilfeler). Berlin / Boston: de Gruyter. 141-50.

- Wilkins, Jens (2000). *Alttürkische Handschriften. Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Wilkins, Jens (2008). "Musings on the Manichaeic 'pothi' book." *Nairiku ajia gengo no kenkyū* [内陸アジア言語の研究] [Studies on the Inner Asian Languages]. 23: 209-31.
- Wilkins, Jens (2009). "Ein manichäischer Alptraum?" *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mitteliranischer Zeit. Kolloquium anlässlich des 70. Geburtstages von Werner Sundermann.* İçinde (ed. Desmond Durkin-Meisterernst, Christiane Reck ve Dieter Weber). Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag. 319-48.
- Wilkins, Jens. (Yakında). "Practice and Rituals in Uyghur Buddhist Texts: A Preliminary Appraisal." *Buddhism in Central Asia II: Practice and Rituals, Visual and Material Transfer.* İçinde (ed. Yukiyo Kasai and Henrik H. Sørensen). Leiden / Boston: Brill.
- Wilkins, Jens. (Yakında). "Uyghur Buddhism and the Impact of Manichaeism and Native Religion: The Case of Religious Terminology." *Buddhism in Central Asia III: Doctrine, Exchanges with Non-Buddhist Traditions.* İçinde (ed. Lewis Doney, Carmen Meinert, Yukiyo Kasai, ve Henrik H. Sørensen). Leiden / Boston: Brill.
- Yoshida, Yutaka (2008). "Die buddhistischen sogdischen Texte in der Berliner Turfansammlung und die Herkunft des buddhistischen sogdischen Wortes *bódhisattva* - Zum Gedenken an Prof. Kōgi Kudaras Arbeiten an den sogdischen Texten -." Çev. Yukiyo Kasai ve Christiane Reck. *Acta Orientalia Hungariae* 61 (3): 325-58.
- Zieme, Peter (1975). *Manichäisch-Türkische Texte. Vol. V. Berliner Turfantexte.* Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen Der Uiguren. Vol. XIII. Berliner Turfantexte.* Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, Peter (1991). *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Zieme, Peter (1992). Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qočo. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Zieme, Peter (2001). "Araṇemi-Jātaka und ein Sündenbekenntnistext in einer alttürkischen Sammelhandschrift." De Dunhuang a Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton. İçinde (ed. Louis Bazin ve Peter Zieme). Turnhout: Brepolsm.401-33.
- Zieme, Peter (2015). "Eine buddhistische Vorlage zum 'Pothis-Book'?" academia.edu August 2015: 1-3.